

TULLANTISIZ TEXNOLOGIYANIN INKIŞAFINDA TIKINTI MATERIALLARI SƏNAYESİNİN ROLU

T.İ.Tağıyev, F.Y.Qurbanov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Dərsin əsas məqsədi sənaye tullantılarının təkrar emalından alınan və qiymətli xassəli xammal olan tikinti materiallarının istehsalında istifadə olunması və ətraf mühitin qorunması ilə şagirdləri tanış etməkdir. Şagirdlərin ölkəmizin təbii resurslarına və onun qorunmasına, eləcə də ekoloji mühitin mühafizəsinə məsuliyyət hissi aşılamadır.

Kimya sənayesi və onun inkişafı ətraf mühitin çirklənməsində əsas yer tutur. Ona görə də kimya müəllimi adi və ümumiləşdirici dərslərdə, dərskonfranslarda şagirdlərin aldıkları biliklərdən istifadə edərək onlarda ekoloji bilikləri formalaşdırmalıdır. Müəllim “Metallar” mövzunu keçib qurtardıqdan sonra metalların alınması zamanı əmələ gələn tullantıların təkrar emalından alınan xammaldan tikinti materialları sənayesində istifadə olunması ilə şagirdləri tanış etməlidir.

Sənaye tullantılarından bir çox qabaqcıl ölkələrdə və respublikamızda əsas yeri silikat tikinti materiallarının istehsalı tutur. Bura: sement, şüşə, dəmir-beton, asbest-sement, kərpic və s. aiddir. Bu məhsulların istehsalı üçün tozuducu, elektrofiltirli qurğulardan istifadə edilir. Udulan tullantı işlənərək əsas komponentlər ayrıldıqdan sonra tullantı tozdan sement istehsalı ilə yanaşı həm də yaxşı gübrə kimi istifadə edilir. Sənaye tullantıları öz kimyəvi tərkibinə görə çox müxtəlif və təbii xammala yaxın olub, sənaye sahəsi üçün potensial xammal mənbəyidir. Bu xammaldan tikinti materiallarının istehsalında istifadə edilir. [1] Məsələn, qara metallurgiya hər il çuqundan başqa 50 mln. tondan çox domna şlakı, 28 mln. ton ferro ərinti şlakı buraxır.

Kimya müəllimi şagirdlərin ekoloji biliklərinin təkmilləşdirilməsində aktiv mövqe tutmalı, aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparmalıdır:

- Ekoloji materialın seçilməsi və ayrı-ayrı dərslərdə öyrənilmiş materiallar əsasında ümumiləşdirici dərsin mövzusu seçilməlidir;

- Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi ilə təbiətin mühafizəsi arasında olan praktik işlərdən istifadə edilməlidir;

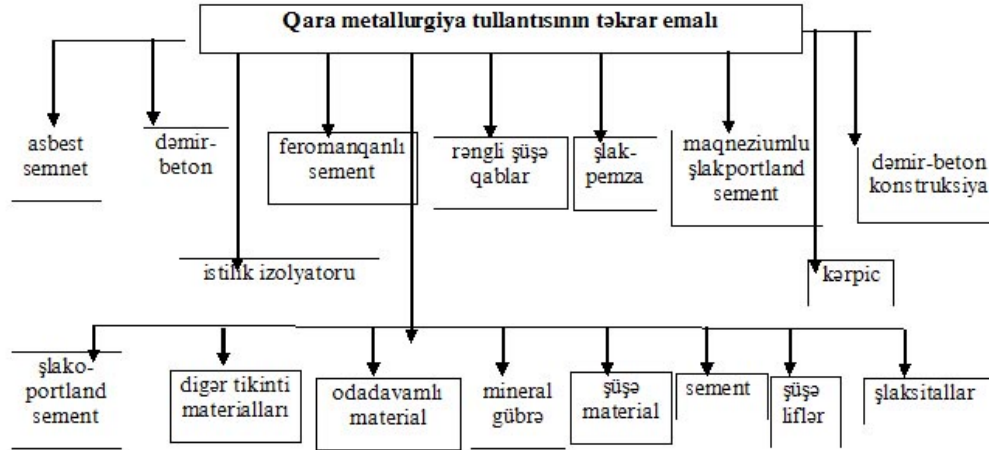
- Kimya dərslərində və dərstdən kənar tədbirlərdə ölkəmizin təbii resurslarına məsuliyyət hissi aşılamaq, dərsin bu cür qurulması şagirdlərin psixologiyasını dəyişir, onlarda ekoloji mədəniyyət aşılayır. Şagirdlərdə biosferin qorunmasında şəxsi məsuliyyət hissinin inkişaf etdirir.

Müəllim izah etməlidir ki, qarametallurgiyada tikinti sənayesi üçün birinci yeri domna şlakı tutur. Bu tullantı dəmir filizindən çuqunun alınmasında əmələ gəlir. Domna şlakının tərkibi çox mürəkkəbdir. Onun tərkibində 30-a qədər müxtəlif kimyəvi element oksid şəklində olur: SiO_2 , Al_2O_3 , CaO , MgO , az miqdarda isə FeO , MnO , S , B_2O_3 , TiO_2 , V_2O_5 və s. olur. [2] Ən çox effektiv istehsal metallurgiya zavodu ilə sement zavodunun birlikdə işləməsi nəticəsində yaranır. Metallurgiya zavodunda alınan tullantı sement istehsalı zavoduna verilir. Şlakdan bu cür effektiv istifadə yüksək keyfiyyətli sement istehsal etməyə, xüsusilə tezbərkiyə sement istehsalına imkan verir. Müəyyən edilmişdir ki, domna prosesində əmələ gələn və tərkibində 15 % MgO olan maqneziumlu şlak şlaklıportland sement istehsalında istifadə oluna bilər. Maqneziumlu şlakdan alınan portland sement nəhəng hidroqurğuların tikintisində istifadə edilir. Bu gün tullantılardan alınan sement istehsalı 1,5-2 dəfə artmışdır. Şagirdlərə məlumat verməlidir ki, 1975-ci ildə ABŞ-da hər il tikinti materialları istehsalı üçün 22,7 mln. ton domna, 9,1 mln. ton marten şlakı, doldurucular üçün 4,5 mln. ton şlakdan istifadə olunmuşdur. Buraxılan M 300 markalı dəmir-beton konstruksiyaların, şlakportland sementin əsasında domna şlakı durur. Domna şlakından başqa qara metallurgiyada ferromanqanlışlakdan da aşağı temperatura davamlı keyfiyyətli tikinti materialları istehsal edilir.

Domna ərintisindən alınan pemza şlak (termozit) tikinti materialı kimi geniş istifadə olunur. [2] Bu cür şlakdan doldurucu material, səs izolyatorları kimi əşyalar hazırlanır. Domna şlakın mühüm tətbiq sahələrindən biri də şüşə sənayesidir. Burada kristal şüşə materialları hazırlanır: rəngli şüşə qablar, örtücü plitkalar, şüşə liflər və digər əşyalar hazırlanır. Bütün bu göstərilən istehsal sahələri tullantısız texnologiyanın inkişafını göstərir. Domna şlakına qum əlavə etməklə qiymətli xassəli şlaksitalların alınmasında işlədilir. Şlaksital fiziki-mexaniki möhkəmliyə, termiki davamlılığa malikdir. Şlaka ən çox qum əlavə etməklə müxtəlif növ şlakositallar alınır. Növündən asılı olaraq şüşəni sistem şəklində göstərmək olar: $\text{CaO-Al}_2\text{O}_3\text{-SiO}_2$ yaxud $\text{CaO-MgO-Al}_2\text{O}_3\text{-SiO}_2$. Çox zaman şlak $\text{CaO-MgO-Al}_2\text{O}_3\text{-Fe}_2\text{O}_3(\text{FeO})\text{-SiO}_2$ şəklində olur. Şlaksitallar çox möhkəmliyi ilə fərqlənir. Çox davamlı olub, zərbələrə, turşulara qarşı davamlı keramika, farfor hazırlanır. Bunlar təbii daşdan davamlı və çuqundan 3 dəfə yüngüldür. [2]

Qara metallurgiyaya sənayesi tullantılarından (şlakdan) alınan mühüm tikinti materialları 1-ci sxemdə verilmişdir. Müəllim sxemdən istifadə edərək şagirdlərə məlumat verməlidir.

Sxem 1:

Daha sonra müəllim əlvan metallurgiya tullantıları və onların istifadə olunması haqda məlumat verir:

Əlvan metallurgiya şlakı öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Əlvan metal şlakı müqayisədə qara metallurgiya şlakından çoxdur. Məsələn nikel istehsalında 1 ton metala 40 ton, mis istehsalında isə 10-30 ton şlak əmələ gəlir ki, ondan ikinci xammal kimi istifadə edilir. [2]

Mis əritmə sobalarında əmələ gələn şlakın tərkibinin əsas komponenti Cu, SiO₂, CaO olmaqla şlakın tərkibi % : Cu-0,43-0,6; SiO₂-32,5-42; CaO-3,8-11 olur. Nikel istehsalında şlakın tərkibi % : Ni-0,08-1,0; Cu-0,03-0,1; SiO₂-42-45,8; CaO-2,8-5; FeO-27-35; MgO-5-18,2; Al₂O₃-2,5-6,2. Tərkibi mürəkkəb olan əlvan metallurgiya şlamı kompleks işlənir:

1-ci mərhələdə əlvan metallar şlakdan ayrılır; 2-ci mərhələdə dəmir ayrılır; 3-cü mərhələdə silikatlı qalıq olan şlak tikinti materialı istehsalı üçün istifadə edilir.

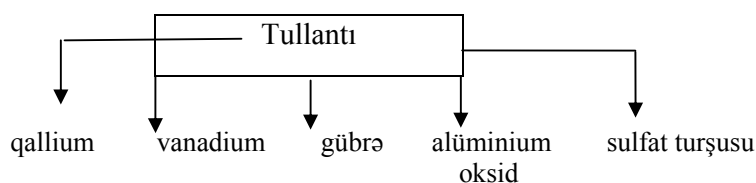
Bu cür dənəvərləşdirilmiş şlakdan müxtəlif növ beton istehsal olunur.

Tullantıların zərərsizləşdirilməsi dəmir-beton materiallar və tullantısız əlvan metal istehsalı tullantısız istehsal üçün qum və şebən lazım gəlir ki, bu da ucuz xammaldır. Müasir metallurgiya miqyasında alüminium istehsalı əsas yer tutur. Alüminium boksindən, gildən, silikatlardan N₃[KAlSiO₄], və qarışığı olan digər minerallardan alınır. Bunun üçün əvvəlcə Al₂O₃ ayırmaq lazım gəlir. Bu məqsədlə xammal qələvi yaxud soda ilə işlənir. Bu zaman silikat CaO ilə birləşir və şlak şəkilində (CaSiO₃) ayrılır. Alınan şlamın fiziki-kimyəvi xassələri öyrənilir. Şlam əsasən kalsium silikatdan ibarət olur. Şlamın tərkibində Na₂O, K₂O, Al₂O₃-dən ibarət qarışıq olur. Nefelin və boksidin emalından alınan tullantı tikinti materialı istehsalına verilir. Tullantılar titanlı, maqnezitli, ferrotitli olub,

işləndikdə gil, qələvi və qələvi metallar ayrılır. Tullantıdan soda, potaş, yüksək keyfiyyətli portland-sement, kərpic, bloklar, pilitələr, odadavamlı materiallar və digər məhsullar alınır.

Azərbaycanda Gəncə alüminium zavodu alüminium zəyindən əsas məhsul olan Al_2O_3 alınır və təmiz oksid Sumqayıt alüminium zavoduna göndərilir, orada elektrokimyəvi üsulla alüminium alınır. Alüminium istehsalında əmələ gələn tullantıdan, təkrar işlənmədən sonra aşağıdakı sxemdə göstərilən mühüm əhəmiyyətli məhsullar alınır.

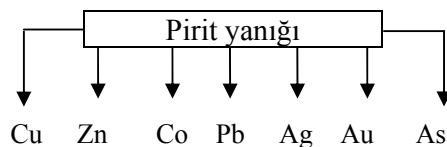
Sxem 2:

Apatitdən alınan şlamın kimyəvi tərkibi % : SiO_2 -16,6-18,5; Al_2O_3 -6-10,5; Fe_2O_3 -22,5-23,5; CaO -35-40, Na_2O -2,5-4,6. Bu tərkibli şlam qırmızı şlam adlanır və hər il 1,4 mln. ton tullantı şəkilində ayrılır. Bundan çuqun və sement istehsal edilir. Bu qayda ilə təkrar işləmə metodu ilə qələvinin 50-70 %-i, əsas xammal Al_2O_3 -ün çıxımı 81-86 % olur. Bu qayda ilə 1,7 mln. ton şlamdan 42 min ton kaustik soda, 190 mln. ton gil, 625 min ton çuqun və 1200 mln. ton sement istehsal olunur. Nefelin şlamının tərkibi % : SiO_2 -28,70; Al_2O_3 -2,48; Fe_2O_3 -2,89; CaO -54,67; MgO -2,55; TiO_2 -0,33, K_2O -1,16; CO_2 -5,72. Nefelin şlamından portland sement və gips alınır. Bundan başqa 200, 300, 400, 500, 550 markalı sement istehsal edilir.

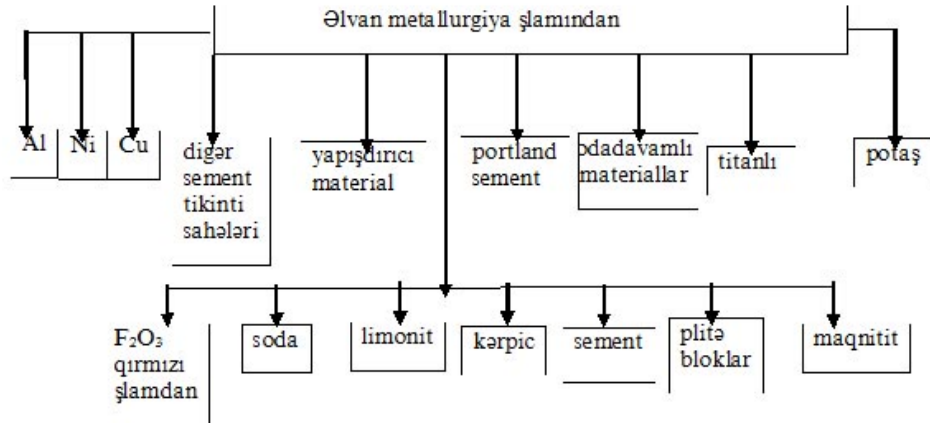
Qırmızı şlamın tərkibi %: SiO_2 -8-9,5; Al_2O_3 -13-16; Fe_2O_3 -44,6-45; CaO -8-13; Na_2O -2,5-6,5; digər komponentlər 5-8-dir. Prit yanığının işlənməsindən qiymətli metallar alınır. [3]

Sxem 3:

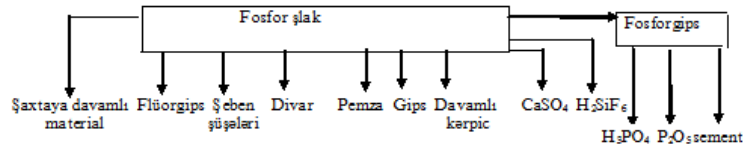

Əlvan metallurgiya şlamından alınan tikinti materialları 4-cü sxemdə verilmişdir. [4,5]

Sxem 4:

Sxem 5:

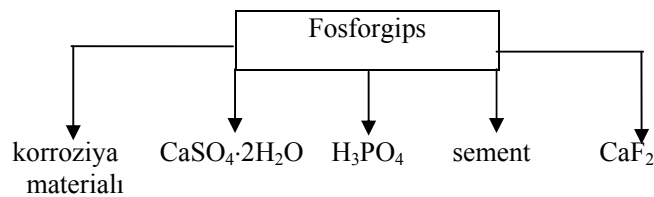

Fosforgipsdən sement istehsalı:

Apatit $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3\text{F}$ mineralından gübrə istehsalı əsas yer tutur. Onun əsas tərkibi: 13 % apatit, 30-40 % nefelin, 2,2 % titan-maqnezium, 90 %-dən çox P, 50% F qalan isə foforgips olur.

Tullantıdan hər ton P_2O_5 alanda 4,25 ton fosfor gips tullantısı alınır. Fosforgips ekstraksiya metodu ilə işlənir, fosfat turşusuna çevrilir, qalıq sement və gips istehsalına gedir. Fosforgips % - CaSO_4 -94, $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$ -0,18; H_2SiF_6 -0,22; P_2O_5 -1,88; həllolmayan qalıq-1,02; Fe_2O_3 -0,08; Al_2O_3 -0,02; K_2O -0,03; Na -0,02. Bundan 1. fosfor gübrəsi, 2. fosfor turşusu, 3. fosforgips alınır. [4]

Fosforgipsdən kənd təsərrüfatında torpağın melorasiyasında işlədilir. Ondən işlənərək H_2SO_4 alınır. Fosforgipsin kimyəvi tərkibi %: SiO_2 -0,3; Al_2O_3 -; Fe_2O_3 -0,15; CaO -32,6; MgO -0,2; SO_3 -45,2; $\text{Na}(\text{K})_2\text{O}$ -0,24; P_2O_5 -0,5; F -0,12 olub aşağıdakı məhsullar istehsal edilir. [4,5]

Müasir dövrdə isbat olunmuşdur ki, fosforgipsdən alınan dənəvərləşmiş gips təbii gipsi əvəz edə bilər. Fosforgips effektiv gübrə kimi istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Химия. Справочник материалы М; «Просвещения». 1988, с. 162.
- 2.Громова Б.В. Безотходные технологии в черной и цветной металлургии. Материалы международной конференции. Малоотходные и безотходные технологии. (София, НРБ, октябрь, 1981) М; 1983.
- 3.Наркевич И.П., Печковский В.В. Утилизация и ликвидация отходов в технологии неорганических веществ. М; Химия, 1984.
- 4.Эффективность использования промышленных отходов в строительстве. Под ред. А. Рекитара. М., Стройиздат 1976.
- 5.Сметанин В.И. Защита окружающей среды отходов производства и потребления. М., Колос 2000.

Т.И.Тагиев, Ф.Ю.Курбанов

Роль промышленности строительных материалов в развитии безотходной технологии

АННОТАЦИЯ

Основная цель урока ознакомление учащихся с применением в производстве строительных материалов ценного сырья, полученного при переработке промышленных отходов и с охраной окружающей среды. У учащихся прививается чувство ответственности к природным ресурсам нашей страны, их охране, а также охране экологической среды.

T.I. Taghiyev, F.Y. Gurbanov

The role of construction materials industry in the development of technology

ANNOTATION

The main purpose of the lesson is to familiarize students with the use of valuable properties raw construction materials obtained from re-processing of industrial wastes. It is also to tan a sense of responsibility in the students against natural resources of your country and provision, as well as protection of ecological environment.

Açar sözlər: tullantı, xammal, ekoloji mühit, metallurgiya

Ключевые слова: отходы, сырьё, экологическая среда, металлургия

Key words: waste, raw materials, ecological environment, metallurgy